

על כתיבת המחזה "דוחקי הקין"

מאת מוטי לרנר

ביום 25 בפברואר 1994 התעורר ד"ר ברוך גולדשטיין, שהיה רופא קופת חולים בקריית ארבע, לבש מדי צה"ל, התפלל שחרית, נסע אל המוקד הרפואי שבקריה, טלפן לקב"ט וביקש שגי'פ מחלקת הביטחון יסיע אותו למערת המכפלה. בהגיעו נכנס לאולם אברהם כשבידו רובה גליל, עבר ממנו לאולם יצחק ושם פתח באש ללא הבחנה על כ-500 מתפללים מוסלמים. עד שהוכה למוות בידיהם הוא הרג עשרים ותשעה איש, ופצע כמאה עשרים וחמישה.

כעבור יומיים החליטה הממשלה על הקמת ועדת חקירה ממלכתית בראשותו של נשיא בית המשפט העליון, השופט שמגר. הוועדה אספה נתונים, חקרה 106 עדים, בחנה 1140 מוצגים, ניתחה את פרשת הטבח במשך כארבעה חודשים, והגיעה למסקנה שגולדשטיין פעל לבדו, בלא סיוע מאיש, כנראה מתוך מצוקה אישית, לחצים פוסט-טראומאטיים ועל רקע ההחמרה במצב הביטחוני בחברון לאחר הסכמי אוסלו. למיטב הבנתי אבחנה זאת חלקית ושטחית וכנראה גם לא מבוססת.

הוועדה מקדישה את מרבית הדו"ח שלה להסדרי התפילה בין יהודים לערבים במערת המכפלה, לסידורי האבטחה, להיערכות המודיעינית, ולתפקוד המשטרה והצבא. כל מסקנותיה עוסקות בתחומים אלה. הוועדה לא טרחה אפילו לחקור את השאלה, שבעיניי היא מהותית יותר: האם היו יסודות תיאולוגיים למעשהו של ברוך גולדשטיין? במילים אחרות: האם גולדשטיין פעל, בין השאר, בהשראת בירורים הלכתיים ופסיקות הלכתיות שנדונו בחברון ובקריית ארבע לפני ביצוע הטבח?

גולדשטיין היה אדם שומר מצוות, וכרופא התלבט בשאלות הלכתיות רבות, כגון: כיצד לפעול כאשר חולה צריך לקבל טיפול בשבת, או כאשר יש לתת לחולה מים ביום כיפור; מה דינן של השתלות, תרומות איברים וכו'. בכל השאלות הללו התייעץ גולדשטיין עם רבנים ופעל על פי הנחיותיהם. המחזה "דוחקי הקין" המוצג בימים אלה בתיאטרון החאן הירושלמי מנסה לבחון את האפשרות שגולדשטיין היה זקוק לאישור הלכתי גם לטבח שביצע, ולצד אותם מניעים שזיהתה הוועדה, פעל גם בהשראת בירורים הלכתיים ורעיונות תיאולוגיים שנחשף להם בשנים שלפני הטבח.

כתיבת מחזה שונה במהותה מפסיקת דין בבית משפט. המחזאי אינו בוחן ראיות על פי פרוצדורה משפטית. העדויות שגביתי במהלך התחקיר לא הוקלטו, הן אינן קבילות בבית המשפט, ולכן גם המסקנות שאליהן הגעתי בסוף תהליך הכתיבה אינן בבחינת פסק דין משפטי. אף על פי כן, נדמה לי שתהליך הכתיבה - שהתבסס על ניסיון להתקרב אל אישיותו של גולדשטיין ככל האפשר, להתחקות אחרי ההשפעות השונות שנחשף להן, אל הרעיונות שפעמו בתוכו ואל האידאולוגיה והתיאולוגיה שבשמן פעל - יכול להעלות השערות חשובות לגבי המניעים הדתיים למעשהו הנורא.

אחד השלבים הראשונים בתחקיר שערכתי לקראת כתיבת המחזה היה קריאת הספר "תורת המלך", שנכתב בידי הרבנים שפירא ואליצור מיישיבת "עוד יוסף חי" ביצהר. הספר כולל כמה אמירות בוטות וקשות. הפרק הראשון, למשל, עוסק בשאלה: האם "לא תרצח" חל גם על גוי, ומגיע למסקנה ש"לא תרצח" חל רק על רצח של יהודי.

הפרק השני עוסק בהכרח להרוג גוי שעובר על אחת משבע מצוות בני נוח. הפרק השלישי עוסק בשאלה מתי מותר וצריך להרוג גוי כדי להציל יהודי. הפרק הרביעי עוסק בערכה של נפש הגוי מול נפש היהודי ומגיע למסקנות חמורות ביותר המתירות הריגת גוי משום שנפשו אינה חביבה לפני הקב"ה (עמ' קנ"ט, למשל) ואף קובע שמותר להרוג גוי כדי לרפא באבריו יהודי.

אמנם, הספר "תורת המלך" נכתב כחמש-עשרה שנה אחרי הרצח, אך מרבית הבירורים ההלכתיים שבו התקיימו בחברון לפני הרצח. יעיד על כך המאמר "בירור הילכות הריגת גוי" מאת הרב עידו אלבה, ראש הכולל במערת המכפלה, אשר התפרסם חודש אחרי הטבח במטרה להצדיק את הטבח. לאחר פרסום המאמר

הואשם הרב אלבה בהסתה ונדון למאסר. מעניין כיצד היינו מגיבים לו כהן דת נוצרי באירופה היה מפרסם מאמר דומה תחת הכותרת: "בירור הלכות הריגת יהודי".

מאמרו של הרב אלבה וגם "תורת המלך" נתלים באילנות גדולים ושניהם גדושים בציטוטים של גדולי תורה בישראל – בעיקר מתוך "משנה תורה" של הרמב"ם.

ועדת שמגר, שהייתה מודעת למאמרו של הרב אלבה, לא בדקה אם היה קשר בינו לבין גולדשטיין, ואם תוכן המאמר "בירור הלכות הריגת גוי" הגיע לידיעתו. כדי לבדוק אם היה קשר בין גולדשטיין לבין הרב אלבה ואם תוכן המאמר "בירור הלכות הריגת גוי" אכן הגיע לידיעתו, פניתי אל הרב אלבה. הרב אלבה השיב שגולדשטיין לא הגיע לשיעוריו, אך הוא סבור שהדברים שלימד בכולל במערת המכפלה אכן הגיעו לאוזניו של גולדשטיין באמצעות תלמידיו. זאת ועוד, הרב אלבה הדגיש: "אני מקווה מאד שהדברים שלימדתי הגיעו לידיעתו של גולדשטיין". מדבריו התרשמתי שהוא רואה במעשהו של גולדשטיין מצווה, והיה שמח לו היה לו חלק בקיומה.

רב העיר קריית ארבע משנת 1976 ועד ימינו הוא הרב דב ליאור. הרב דב ליאור נתן "מכתב אישור" לספר "תורת המלך" מבלי לקרוא את הכתוב בו. בדיעבד הוא מסתייג מכמה מקביעותיהם של הרב שפירא והרב אליצור, ובמיוחד מקביעתם שמותר להרוג תינוקות אויב חפים מפשע משום שכאשר יגדלו יהיו לאויבים – כך הם כותבים בעמ' ר"ה - אך בשיחתי איתו הייתה זאת הסתייגותו היחידה. זאת ועוד, ביום השנה הראשון למותו של גולדשטיין הוא ספד לו ואמר שגולדשטיין קדוש יותר מקדושי השואה. לדבריו, הוא לא שיבח את המעשה אלא רק את מסירות הנפש של גולדשטיין למען עמו. אך קשה שלא להשתאות למשמע הדברים. האם הם נאמרו רק כדי לבטא את הערכתו לגולדשטיין לאחר מעשה? או שמא קיימת אפשרות שהיה קשר בין הרב ליאור לגולדשטיין גם לפני מעשה – קשר שכלל גם דיונים הלכתיים הקשורים בהריגת גויים? וועדת שמגר לא ניסתה אפילו לחקור את הסוגיה.

התחמקותה של הוועדה מחקירת הרב ליאור תמוהה עוד יותר לנוכח פעילותו של הרב ליאור בקריית ארבע ובחברון. להזכירכם, בשנת 1984, פרסם אחד מאסירי המחתרת היהודית, העיתונאי חגי סגל, את הספר "אחים יקרים" שבו הוא מתאר את קורותיה של המחתרת אשר בצעה התנקשויות בראשי ערים פלסטיניות, מספר מעשי רצח בחברון, תכננה לפוצץ את המסגדים שעל הר הבית, ונתפסה בעת הטמנת מטעני חבלה לשישה אוטובוסים בירושלים המזרחית. בין השאר מספר סגל בפרוטרוט (עמ' 204) על פגישה שנערכה בחברון לאחר רצח שישה תלמידי ישיבה, שבה נכח הרב ליאור. על פי עדותו של יצחק לבני, מפקד המחתרת, הוחלט, בתמיכתו של הרב ליאור, לבצע פיגוע המוני בנפש. ואכן, כעבור זמן מה תקפה המחתרת במכללה האסלאמית, רצחה שלושה סטודנטים ופצעה כ-30. ועדת שמגר ידעה זאת, ואף על פי כן לא חשדה שיתכן והיה קשר בין הרב ליאור לגולדשטיין. הרב ליאור המשיך בפעילות דומה גם לאחר הטבח שביצע גולדשטיין, ובשנת 1995 הוא שלח מכתב לארבעים רבנים ובו שאל אם "דין מוסר" חל על יצחק רבין. הרמז ברור – אם אכן חל עליו דין מוסר הרי שדינו מוות.

לאור הדברים האלה, מנסה המחזה לבחון את האפשרות שהיה קשר בין הרב דב ליאור לבין ברוך גולדשטיין לפני הטבח ולברר את משמעותו. הרב ליאור אינו מכחיש שגולדשטיין היה מבאי ביתו, אבל טוען שגולדשטיין ביקר אצלו כדי לטפל באשתו החולה. הוא מכחיש שהיו ביניהם שיחות בנושאים אחרים, אם כי ידועה מחלוקת שהייתה ביניהם בעניין התפילה לשלום המדינה וראשיה, שאחרי חתימת הסכם אוסלו דרש גולדשטיין להוציאה מן התפילה שלאחר הקריאה בתורה בשבת, ואילו הרב ליאור פסק להשאירה. אך האם אפשר להתעלם, למשל, מן ההטפה הקבועה של הרב ליאור במשך כל שנות כהונתו בקריית ארבע? האם ייתכן שבדרשת השבת שלו בפרשת "זכור" שלפני פורים קרא הרב ליאור – כפי שעשה מספר פעמים גם אחרי הטבח - למחות את זכר עמלק וממשיכי דרכו? האם ייתכן ששומעיו – וביניהם גולדשטיין – הבינו שעריי חברון הם ממשיכי דרכו של עמלק? האם ייתכן שבדרשות אלה נוצרה התשתית האמונית והרגשית הנחוצה לביצוע הטבח, וכאשר התווספה לתשתית הזאת חרדה פוסט-טראומאטית אצל גולדשטיין, הוא קם ועשה מעשה?

המחזה מנסה להציע גם אפשרות נוספת. אפשרות זאת מתבססת על כתביו של הרב יצחק גינזבורג, שהיה ראש ישיבת "קבר יוסף" בשכם וכיום הוא נשיא ישיבת "עוד יוסף חי" שביצ'הר. הרב גינזבורג תמך ללא עוררין במעשה הטבח של גולדשטיין ואף כתב שבחיו את הקונטרס "ברוך הגבר", שהתפרסם כשנה אחרי הטבח, ובו מתואר גולדשטיין כקדוש. הרב גינזבורג מנמק את הטבח בחמישה נימוקים אותם הוא מבסס בבירור הלכתי מפורט: קידוש השם, הצלת נפשות, נקמה, ביעור הרע ומלחמה. אך בדברי הסיכום הוא מעלה אפשרות נוספת: לדעתו ייתכן שהקב"ה עצמו התגלה לגולדשטיין וציווה עליו להפך את התורה כדי לדחוק את הקץ. דהיינו – לבצע את הטבח כדי לכפות על הקב"ה לשלוח לנו את המשיח.

רעיון זה אינו בגדר חידוש. יהודה עציון, התיאולוג של המחתרת היהודית שנלכדה ב-1984, אשר יזם את התוכנית השטנית לפוצץ את מסגד כיפת הסלע ומסגד אל-אקצה שעל הר הבית בירושלים – תוכנית שלא הייתה בגדר רעיון מופשט, אלא נערכו הכנות מעשיות לביצועה – נימק את הרעיון בכך שפיצוץ המסגדים הללו יביא למלחמת גוג ומגוג, ואז יאלץ הקדוש ברוך הוא לשנות את לוח הזמנים שלו ולשלוח לאתגר משיח שיצילנו. הרב גינזבורג מייחס לגולדשטיין מניע דומה המבוסס על אותו טיעון אסקטולוגי הזוי. לא במקרה ביצע גולדשטיין את הטבח במקום קדוש. לא במקרה הוא ביצע אותו בפורים. הרב גינזבורג מרמז שבחזונו של גולדשטיין נרקמה תוכנית הרבה יותר אמביציונית מאשר לבטל את הסכמי אוסלו – תוכניתו הייתה ליצור קטסטרופה שתביא לשינוי קוסמי, שהרי ביאת המשיח היא תחילת הגאולה.

רעיון דחיקת הקץ שבבסיס האקטיביזם המשיחי, ולפיו בני אדם מסוגלים לעשות מעשים שיכפו על הקב"ה לשלוח משיח, הוא רעיון מעורר חלחלה, ורבים בציונות הדתית מתנערים ממנו מכל וכל, ומכנים את יהודה עציון והרב גינזבורג בשמות גנאי חמורים. אך למרות זאת ממשיך הרעיון לקנן בשיבות קיצוניות ברחבי הארץ – בעיקר בהתנחלויות – ולהגיח מהן מפעם לפעם. אי אפשר להתעלם מן החשש שברגע של ייאוש – למשל, אם תחליט ממשלה ריבונית על נסיגה מיהודה ושומרון – ייאחזו יחידים או קבוצות ברעיון העוועים הזה ויגרמו לקטסטרופה שתמיט עלינו חורבן.

כיצד הופכים את סיפור הטבח שביצע ברוך גולדשטיין למחזה? במילים אחרות – איך משתמשים בפענוח מניעיו של גולדשטיין כפי שנדון לעיל כהשראה לכתיבה דרמטית?

עוד לפני שהתחלתי בכתיבה היה ברור לי שגולדשטיין אינו הפרוטגוניסט של המחזה. הסיבה העיקרית היא שמחזאי הבונה פרוטגוניסט, חייב לחוש אמפתיה גדולה אליו, ומאחר שאמפתיה כזאת לא חשתי אל גולדשטיין, הייתי חייב לבחור פרוטגוניסט אחר. כך נולד פרוטגוניסט בדוי – מחזאי, שהיה בנעוריו דתי לאומי, בוגר ישיבת "אלון שבות", שאף לימד בישיבה לאחר שירותו הצבאי, ובשלב מסוים חש שאמונתו התערערה. הוא יוצא בשאלה ונעשה מחזאי חילוני.

אמנם המחזאי הוא אדם חילוני כבר בראשית המחזה, אך תהליך אובדן האמונה שלו מתואר במחזה בפרוטרוט. למרות שהדמות דמיונית, מבוסס התהליך שעברה על פרשה שהתרחשה במציאות. בשנת 1992 נשא הסופר ס. יזהר דברים בכנס התנועה ליהדות הומניסטית ובהם הוא ניתח את ספר יהושע, ומתוך קריאת הטקסט הגיע למסקנה שיהושע ביצע ג'נוסייד בעמי כנען אותה הוא כבש. נדמה לי שכוונתו של יזהר לא הייתה להעמיד את יהושע לדין, אלא לנסות ולפתח קריאה ביקורתית של הטקסט המקראי, אשר מכירה במשמעותו המוסרית של תהליך כיבוש הארץ. לאחר שהדברים התפרסמו רעשה הציונות הדתית ורבני ישיבת "אלון שבות" – החל ברב ליכטנשטיין וכלה ברב מדין – החלו לסנגר על יהושע ולטעון שהשמדת תושבי כנען הייתה הכרחית ומוצדקת. ההתנצחות בינם לבין ס. יזהר מרתקת ביותר.

בהשראת ההתנצחות הזאת בניתי את דמותו של הפרוטגוניסט. כאשר היה מורה לתנ"ך בישיבה, ולימד את ספר יהושע החל לשאול על משמעותו המוסרית של כיבוש הארץ המתואר בספר. שאלותיו עוררו תגובות קשות. כל הרבנים בישיבה הצדיקו את יהושע.

הוא חש שאינו יכול להאמין בתורה המצווה על ג'נוסייד ובאלוהים שנתן אותה. עד מהרה הוא עזב את הישיבה, והתגרש מאשתו שהסכימה עם הרבנים. בנו יחידו נשאר לחיות עם אימו, והמשיך ללמוד בישיבה תיכונית בעיר אפרת.

עלילת המחזה נפתחת כאשר המחזאי מגלה שבמסיבת פורים שנערכה באותה ישיבה התיכונית, התחפש בנו לברוך גולדשטיין. תופעה זאת אינה כה חריגה. בשנים הראשונות שלאחר הטבח הייתה התחפשות כזאת נפוצה מאד. זאת ועוד, עשרות בנים ובנות נקראו בווריאציות שונות על שמו של גולדשטיין - ואפשר למצוא רשימה של בנים ובנות כאלה בספר הזיכרון "ברוך הגבר" שהוציאו לאור מעריציו. ההזדהות של בנו עם גולדשטיין גורמת למחזאי לצאת למסע – לא רק להצלת נשמת הבן, אלא כדי לשנות את המציאות המעודדת את ההזדהות הזאת. במסעו נפגש המחזאי עם כמה מן הרבנים אשר לדעתו יצרו את המציאות הזאת, ובשיחותיו עימם הוא מגלה מוטאציה מעוותת, גזענית ואלימה של היהדות, אותה לא הכיר, אשר יצרה כנראה את השכנוע הפנימי אצל גולדשטיין לקום ולבצע את אותו הטבח הנורא

מסעו של המחזאי מושתת על המסע שעשיתי במהלך התחקיר לכתיבת המחזה. לשמחתי הצלחתי להיפגש עם מרבית הרבנים הנזכרים במחזה. היחידים איתו לא נפגשתי הוא הרב יצחק גינזבורג – נשיא ישיבת "עוד יוסף חי", שכתב את הקונטרס "ברוך הגבר", אך נפגשתי עם כמה מתלמידיו הקרובים. השיחות עם הרבנים היו מרתקות. לא הסתרתי את מטרותיי ועמדותיי, ונדמה לי שגם נעניתי בגילוי לב, וקיבלתי הסברים מפורטים על עמדותיהם ביחס לספר "תורת המלך", לקונטרס "ברוך הגבר" ולעצם מעשהו של גולדשטיין. נדהמתי לגלות את ההבנה למעשה ואת חוסר הנכונות לגנות אותו. בפגישה עם כעשרה מתלמידי הרב גינזבורג שבאו לראות את ההצגה, רק אחד מהם הסכים לומר שהוא מגנה את הטבח.

בפגישות אלה התקשיתי שלא להבחין בעיוות שחל בשיפוט המוסרי אצל בני שיחי – עיוות שנוצר בגלל אימוץ דוקטרינות תיאולוגיות שחלקן עתיקות יומין, שהתבססו להפתעתי בעיקר על הרמב"ם ועל ספרו "משנה תורה" הגדוש בפסיקות הלכתיות שהיסוד הגזעני בהן מסמר שיער: גויים שנטו למות, אסור להצילם. אסור לרפא אותם, אפילו בשכר. אסור לקחת רפואה מן הגוי. אסור אפילו להשיא לו עצה טובה, ועוד.

אך הדוקטרינה התיאולוגית המסוכנת ביותר התגלתה ברעיון המשיחי. דווקא רעיון זה שנועד להדגיש את הנשגב שביהדות, יצר למעשה את העיוות העמוק ביותר. הוא גויס לא רק להצדקת הכיבוש, אלא גם להצדקת מעשים מטורפים כמו התוכנית לפיצוץ המסגדים בהר הבית ב-1984 והטבח שביצע גולדשטיין ב-1994. גם מעשי הטרור המכונים "תג מחיר" מנומקים באמצעות הטענה שהם מאיצים את הגאולה. אין זאת אלא שהאוטופיה שבבסיס הרעיון המשיחי – דהיינו הכמיהה למשיח שישנה סדרי עולם ויקים את מלכות ישראל הקדושה - ביטלה את האחריות שלנו להקמת חברה מתוקנת ושוחזרת צדק בידי בני אדם – וליתר דיוק בידיו אנו.

בסופה של העלילה נכשל המחזאי הדמיוני, הוא הפרוטגוניסט במחזה, ב"תיקון" הרבנים עימם הוא נפגש. הוא נכשל אפילו בתיקון של בנו יחידו שלמענו הוא יצא למסע העלילה. נדמה לי שכישלוננו של הפרוטגוניסט להציל את היהדות מידי הרבנים הפונדמנטליסטים הללו אינו מרפה את ידינו של הצופה בהצגה, אלא להפך. כישלון זה פועל כמנוף קונסטרוקטיבי, מחזק את תחושתו של הצופה שההתדרדרות המוסרית בקרב רבני הציונות הדתית מסכנת גם אותו ואת קיומו, וכי עליו לנקוט עמדה ולעשות מעשה שיתמוך בתיקון בו נכשל הפרוטגוניסט. אני מקווה שכך אמנם חשו מרבית הצופים בהצגה.